

ՂՐԻՄԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԳՐԻՉ ՆԱՏԵՐԻ՝ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻ ԴՐՎԱԳԻ ՃՇԳՐՏՄԱՆ ՓՈՐՁ

Բանալի բառեր՝ Ղրիմ, գրիչ, ձեռագիր, հիշատակարան, Բաբերդ, ընտանիք, թվական, կենսագրություն:

14-րդ դարի Ղրիմի հայ գրչության կենտրոնի ուսումնասիրության մեջ առանցքային նշանակություն ունեն հմուտ և բեղմնավոր գրիչ Նատերի ու իր տոհմի գրչագրած ձեռագրերը: Այդ բարձրարվեստ մատյանների ուսումնասիրությանը զուգահեռ կարևոր և խիստ հետաքրքրական է նաև Նատերի տոհմի պատմությունը կամ դրա որոշ դրվագներ, որոնք արտացոլվել են ընտանիքի անդամների թողած հիշատակարաններում: Հայտնի տոհմի գրչագրած մատյանները հարուստ են հիշատակարաններով, որոնք ձեռագրի ստեղծման հանգամանքներից զատ ոչ միայն առատ նյութ են պարունակում ժամանակի պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական անցքերի վերաբերյալ, այլև, ինչպես իրավացիորեն նկատում է է. Կորխմազյանը՝ «հնարավորություն են ընձեռում հետևելու գրիչների երեք սերունդների կյանքին ու ստեղծագործությանը»¹:

Նատեր գրիչը 1342 թ.² ընտանիքի հետ Բաբերդից գաղթել է Ղրիմի Սուրխաթ քաղաք: Այստեղ զբաղվել է ձեռագրեր ընդօրինակելով, սովորեցրել, միաժամանակ նաև իր աշխատանքի մեջ ներգրավել որդիներին՝ գրչության արվեստը վերածելով ընտանեկան գործի: Այս ընտանիքը դարձել է Ղրիմի հայ գրչության կենտրոնի ծաղկման շրջանի կարևորագույն դերակատարներից մեկը:

Գրիչ Նատերի տոհմի կենսագրության մեջ մի շատ կարևոր դրվագ կա. Նատերի կրտսեր որդու եպիսկոպոս ձեռնադրվելը և հոգևոր ծառայության անցնելը հայրենի Բաբերդ (Խաղտյաց) գավառում: Այս իրադարձությունն արտացոլվել է

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, գիտական աշխատող, goharchatyan@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 26 նոյեմբերի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 6 դեկտեմբերի, 2024:

¹ **Է. Կորխմազյան**, «Ղրիմի հայ մանրանկարիչների մի ընտանիքի մասին», ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 184-190:

² Այդ թվականին է գրիչ Նատերն ավարտել Ղրիմում կատարած իր առաջին ընդօրինակությունը, տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմ. Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2020, էջ 388:

տարբեր հիշատակարաններում և առանցքային նշանակություն ունեցել Նատերի գործունեության համար: Որդու ձեռնադրությունը առիթ է դարձել, որ Դրիմի Սուրխաթ քաղաքում շուրջ քսան տարի հաստատված և գործունեություն ծավալած գրիչը կնոջ հետ տեղափոխվի հայրենի Բաբերդ՝ շարունակելով իր գործը³:

Նատերը աշխարհիկ է եղել, իսկ նրա չորս որդիները՝ Հովհաննեսը, Ավետիսը, Ստեփանոսը և Գրիգորը՝ հոգևորականներ⁴: Ավագ վաղամեռիկ որդի Հովհաննեսը հիշատակվում է որպես սարկավագ, Ավետիսը և Ստեփանոսը քահանաներ էին, իսկ կրտսեր որդին հասել է եպիսկոպոսի աստիճանի:

Գրիգոր որդու՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու թվականի վերաբերյալ երկու իրարամերժ հիշատակարան կա՝ գրված Նատերի որդի Ավետիսի ձեռքով. առաջինը Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագրում⁵, երկրորդը՝ ՄՄ 24-ում⁶:

Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագիրը Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան»-ն է և ներբողներ. ընդօրինակված է Սուրխաթում: Գրիչն Ավետիսն է, ստացողը՝ Վարդան միայնակյացը: Ըստ գրչության հիշատակարանի՝ ձեռագիրը գրվել է 1358 թ.: Ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանում Ավետիսը գրում է. «Նաեւ զծրող սորա զԱւետիս եւ զհայրն իմ՝ ուսուցիչ զՆատեր, եւ զմայրն, եւ զտէր Գրիգոր նորընծայ եպիսկոպոս՝ զեղբայրն իմ, որ այժմ են ի Բաբերդ...»⁷: Տվյալ հիշատակարանը գրելու պահին Գրիգորը նորընծա եպիսկոպոս է և ծնողների հետ գտնվում է Բաբերդում: Ձեռագրում հիշատակված ընտանեկան այս գրվագի թվականը 1358 թ., հակասում է Ավետիսի մեկ այլ՝ 1362 թ. գրված հիշատակարանին, ըստ որի ձեռագիրը գրվել է 1362 թ. Դրիմում. «եղեւ սկիզբն եւ կատարումն սորա ի մեծահոշակ, բազմամարդ, յոլովածողով գանձունակ բարեւի քաղաքս Սուրխաթ կոչեցեալ Դրիմ...»⁸: Այս ընդարձակ հիշատակարանում Ավետիսը մանրամասն նկարագրում է, որ երկար փնտրտուքից հետո ձեռագրի նախօրինակ գտնելու համար ինքը Սիս է գնացել: Այնտեղ իր փնտրածը գտնելով՝

³ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ. Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 456:

⁴ Գրիչ Նատերի գերդաստանի կենսագրական որոշ դրվագներ տե՛ս Վ. Միխայելյան, Դրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964, էջ 297-300:

⁵ Թիֆլիսի Հ^մ 34. ձեռագրի որոշ էջերի թվային պատճեններ ձեռք ենք բերել Վրաստանի Կոնստանդինոպոլսի Կենտրոնի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնից: Այդ հարցում օժանդակելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի Ձեռագրատան վարիչ Դավիթ Ղազարյանին: Ձեռագրի ամփայ նկարագրությունը՝ Ս. Լավաֆարյանի:

⁶ ՄՄ 24 Ժողովածուն քնդորինակվել է 1615 թ. Լվովում Գրիգոր անունով գրչի ձեռքով: Ավետիս գրչի հիշատակարանն այս ձեռագրում արտագրված է նախագաղափար օրինակից: Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անունան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմ.՝ Օ. Եղանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, խմբագրությամբ՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եղանյանի, Երևան, 1984, էջ 79-82:

⁷ Թիֆլիսի Հ^մ 34, 151բ, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, էջ 436, «զծրող»-ի փոխարեն՝ այստեղ «զծնող»:

⁸ Նույն տեղում, էջ 456:

տարել է Սուրխաթ ընդօրինակման նպատակով: Այս երևույթը տարածված էր ոչ միայն Ղրիմի, այլև Հայաստանի տարբեր գրչության կենտրոններում. ընդօրինակման նպատակով Կիլիկիայից տարբեր գրչության կենտրոններ էին տարվում ճշգրիտ և լիարժեք օրինակներ՝ հարուստ մանրանկարչությամբ⁹: Նման մի օրինակ է նաև Նատեր գրչի 1339 թ. Բաբերդում ընդօրինակած Ավետարանը (ՄՄ 7837). «Աւետարանս խիստ հաստատ է, ապա օրինակն ի Սըսցուն է»¹⁰:

Ավետիս գրչի՝ Սիս գնալու ոչ պակաս կարևոր առիթը նաև իր եղբոր ձեռնադրույթունն էր, որին ինքը մասնակցեց մայրաքաղաքում. «...գնալ երկիրն Հայոց, ի թագաւորական քաղաքն Սիս, ոչ թէ վասն տառիս միայն, այլեւ վասն կրսեւագունի եղբար իմոյ Գրիգորի, առնել եպիսկոպոս նահանգին Խաղտեաց»¹¹: Գրիչը նույն հիշատակարանի վերջում ավելացնում է. «...եւ զնոր աւծեալ վերատեսուչ Խաղտեաց գաւառին զտէր Գրիգոր...»¹²: «Նոր աւծեալ» կապակցությունից կարելի է հասկանալ, որ մինչ Խաղտաց գավառի եպիսկոպոսական տեսչության ստանձնումը Գրիգորը եպիսկոպոս չի եղել:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ Ավետիսի 1358 թ. հիշատակարանում կարդում ենք, որ Գրիգորն արդեն «նորընծայ եպիսկոպոս» է: Արդեն հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք գրիչ Ավետիսը կարող էր Սիս գնալ 1358 թ., մասնակցել եղբոր ձեռնադրությանը, նախօրինակ ձեռագիրը Ղրիմ տանել, բայց ընդօրինակությունը կատարել 1362 թ.: Սա քիչ հավանական է թվում. գրիչը չէր կարող մի քանի տարի հետո սկսել աշխատանքը, եթե, իհարկե, չկային խոչընդոտող հանգամանքներ, ինչպես, օրինակ՝ ստացողի բացակայությունը: Բայց Ավետիսի հիշատակարանից իմանում ենք, որ ձեռագիրն ի սկզբանե ստացող ուներ. գրիչը ձեռագրի ընդօրինակության պատվերը ստացել էր Սուրխաթում՝ Սիս գնալուց առաջ: Պատվիրատուն տեր Հովհաննես Սեբաստացին էր, որը, Ավետիս գրչի վկայմամբ, զրիմահայ թեմի առաջնորդ տեր Ստեփանոսի փոխանորդն էր: Ավետիսը գրում է. «Եւ գտեալ զաւրինակ սորա գրեցի մեծաւ փափագմամբ, եւ բերեալ փոխարկեցի եւ տեառն իմոյ տէր Յոհանիսի, որոյ յոյժ ուրախացաւ ի գալ աւրինակի սորայ եւ բազում սէր եցոյց մեզ»¹³: Այս տողերից հստակ երևում է, որ նախօրինակ ձեռագրի փնտրտուքի մասին առնվազն տեղյակ է և նրա ձեռք-

⁹ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս S. Der-Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, Vol. I, Washington, D. C., 1993, p. 87, Յ. Корхмазян, *Армянская миниатюра Крыма*, Ереван, 1978, с. 24, Ս. Մանուկյան, «Ռուսլինի՝ Մալաթիայի Ավետարանի մի էջի ընդօրինակություն», *ԲՄ*, № 28, 2019, էջ 333-334:

¹⁰ Հալերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, էջ 351:

¹¹ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, էջ 457:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում:

բերմանն անհամբերությամբ սպասել ու գուցե նաև աջակցել է ձեռագրի պատվիրատու տեր Հովհաննեսը: Նկատի ունենալով նաև վերջինիս՝ ղրիմահայ հոգևոր առաջնորդի փոխանորդը լինելու հանգամանքը, չենք բացառում, որ Ավետիս գրիչը կարող էր ստացող տեր Հովհաննեսի հանձնարարությամբ գնալ Սիս ձեռագրի հետևից: Այսպիսով, որևէ պատճառ չունենք ենթադրելու, որ Ավետիս գրիչը 1358 թ. է Սիս գնացել: Առավել հավանական է, որ 1362 թ. ձեռագիրը ընդօրինակած գրիչը նախագաղափար օրինակը նույն 1362 թ. է Սիսից Սուրխաթ բերել, առավելագույնը՝ նախորդ տարի, բայց ոչ 1358 թ.: ձեռագրի ընդօրինակությունից չորս տարի առաջ:

Լ. Խաչիկյանը ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների անձնանունների ցանկերում Նատերի որդի Գրիգորի անվան դիմաց նշել է, որ եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1358 թ.¹⁴: Ն. Պողարյանը նույն թվականն է նշում¹⁵, է. Կորխմազյանը՝ 1357 թ.¹⁶: Ըստ էության՝ նշված բոլոր վարկածների համար հիմք է հանդիսացել Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագրի հիշատակարանը:

Ավետիս գրիչ՝ 1358 թ. և 1362 թ. հիշատակարաններն ընթերցելուց հետո տպավորություն է ստեղծվում, թե դրանցից մեկի թվականը գուցե կեղծ է կամ ոչ լիարժեք ընթերցված: Հիշատակարաններում բերված տեղեկությունները համադրելով արդեն հայտնի փաստերի հետ՝ փորձենք հնարավորինս մոտենալ ճշմարտությանը:

Հայտնի է, որ Նատերի որդի Գրիգորը նույնպես գրիչ էր: Ինչպես իր մյուս որդիներին, Գրիգորին էլ Նատեր գրիչը սովորեցնում է գրչության արվեստը և ընդգրկում ձեռագրաստեղծման աշխատանքներում: 1347 թ. ընդօրինակած Ճառընտիրի հիշատակարանում Նատերը գրում է. «ԶԳրիգոր պատանեակն՝ գիր[տ]սեր որդին իմ յիշեցէ՛ք ի Տէր, զի ի Թղթին կոկելն շատ աշխատեցաւ»¹⁷: Յավով, Գրիգորի գրչությամբ միայն մեկ¹⁸ ձեռագիր է մեզ հասել՝ ՄՄ 8388 Ավետարանը՝ ընդօրինակված 1357 թ., հավանաբար Ղրիմում: Փոքրածավալ հիշատակարանում ձեռագրի գրիչ Գրիգորն իրեն որպես սարկավագ է հիշատակում. «Ընդ նմին եւ զիս՝ զանարժան եւ զմեղսասէր գրիչս զԳրիգոր սուտանուն սարկավագ, եւ Աստուած յիշողացդ եւ յիշելոցս առհասարակ ողորմեսցի»¹⁹:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 687:

¹⁵ Ն. արեֆյա. Մովական, «Նատեր գրիչ եւ Նատերեանք», Սիոն, թիւ 11-12, 1973, էջ 360:

¹⁶ Է. Կորխմազյան, «Ղրիմի հայ մանրանկարիչների մի ընտանիքի մասին», էջ 190:

¹⁷ Հալերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, էջ 465:

¹⁸ Ն. Պողարյանը Գրիգորին է վերագրել նաև Նատեր գրիչ՝ 1358 թ. գրչագրած Ճառոցի մի մասի ընդօրինակությունը. կարծում ենք՝ շփոթում ենք: Տե՛ս Բարգէն արքունից կաթողիկոս, Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, էջ 774-775:

¹⁹ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, էջ 426:

Հարց է ծագում՝ արդյո՞ք 1357 թ. սարկավագ հիշատակված գրիչը կարող էր ընդամենը մեկ տարի հետո եպիսկոպոս ձեռնադրվել՝ շրջանցելով արեղայու-թյունը: Կամ արդյո՞ք մեկ տարվա ընթացքում նա հասցրել էր արդեն արեղա ձեռնադրվել և հասնել եպիսկոպոսության աստիճանի:

Եկեղեցում որոշակի կանոնակարգ և պայմաններ էին գործում նվիրապե-տական յուրաքանչյուր աստիճան ստանալու համար. «Եպիսկոպոսների համար, ըստ Թադեոս առաքելի կանոնների, որոշում է ո՛չ պակաս 30 եւ ո՛չ ավելի 50 տարեկանից, մանաւանդ որ Սարգիկէի ժողովի կանոններով ոչ ոք չի կարող եպիսկոպոսութեան հասնել առանց իւրաքանչիւր ստորադաս աստիճանում որոշ ժամանակամիջոց մնալուց, այնպէս որ ամենավաղ հասակը պիտի համա-րել 30 տարեկանը»²⁰: Ինչպես երևում է, եպիսկոպոս ձեռնադրվելու ամենավաղ տարիքը 30 տարեկանն էր: Հայ իրականության մեջ այս կանոնները միշտ չէ, որ լիարժեք պահպանվել են. որոշ դեպքերում դրանք խախտվել են տարբեր հան-գամանքների բերումով: Հայտնի է օրինակ, որ Գրիգոր Տղան կաթողիկոս է դար-ձել համեմատաբար փոքր տարիքում՝ ոչ ավելի, քան 30 տարեկանում²¹: Այնուա-մենայնիվ, հասկանալի է, որ նման դեպքերը հաճախակի չեն եղել, և կանոնները շրջանցվել կամ խախտվել են բացառիկ դեպքերում:

Այսպիսով, 1357 և 1358 թթ. միջև ընկած շատ սեղմ ժամանակը և յուրա-քանչյուր հոգևոր աստիճանում որոշակի ժամանակ մնալու պահանջը թույլ են տալիս քիչ հավանական համարել, որ 1357 թ. դեռևս սարկավագ հիշատակվող Գրիգորը 1358 թ. կարող էր եպիսկոպոս ձեռնադրվել: Ուստի շատ ավելի հա-վանական է, որ 1357 թ. սարկավագ եղած Գրիգորը 1362 թ. եպիսկոպոս ձեռ-նադրվեր: Այդպես նա կհասցներ նախորդող հինգ տարիների ընթացքում անցնել արեղայությունը:

Անդրադառնա՞նք ևս մեկ կարևոր հանգամանքի՝ եպիսկոպոսության տարի-քին. ձեռնադրվողը պետք է առնվազն 30 տարեկան լիներ. արդյո՞ք Գրիգորը 1358 թ. կարող էր 30 տարեկան լինել: Նատեր գրիչը 1347 թ. ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում իբրև պատանիներ է հիշատակում իր երկու որ-դիներ Ստեփանոսին և Գրիգորին. «Եւ զմիւս Բ. (2) որդիսն՝ զՍտեփանոսն եւ զԳրիգոր պատանիքն»²²: Ստ. Մալխասյանցը իր Հայերեն բացատրական բառա-րանում «պատանի» բառն այսպես է բացատրում՝ «ջահէլ տղայ, որ հասնում է արբունքի հասակին, մօտաւորապէս 14-ից 20 տարեկանի մէջ», «պատանեակ»

²⁰ Ն. արք. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Բ հրատ., Ս. էջմիածին, 2009, էջ 639: Շնորհակալություն եմ հայտնում Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Գառնիկ Հարու-թյունյանին այս հարցում խորհուրդների համար:

²¹ Նույն տեղում, էջ 640:

²² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խա-չիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, էջ 452:

բառը՝ «փոքր պատանի»²³: Չմոռանանք, որ Գրիգորը Նատերի կրտսեր որդին էր, այսինքն Ստեփանոսը տարիքով մեծ էր իրենից: Եթե 1347 թ. երկու եղբայրներն էլ պատանիներ էին, ստացվում է, որ նրանց տարիքային տարբերությունը նվազագույնը մեկ, առավելագույնը վեց տարի էր:

Այս առիթով հարկ է հիշել նաև Նատերի գրչագրած հայտնի ՄՄ 3797 Ճառնախոսը: Ձեռագրի բազմաթիվ ընդարձակ հիշատակարաններում, ցավոք, գրչություն թվական չկա. հիշատակարաններից մեկում Նատերը Գրիգորին «պատանեակ» է կոչում: Այդ հիմամբ Լ. Խաչիկյանը ձեռագրի գրչության մոտավոր թվականն իրավացիորեն համարել է 1347 թ.²⁴:

Վերադառնալով եպիսկոպոսության տարիքին. եթե համարենք, որ Գրիգորը 1358 թ. է եպիսկոպոս դարձել, ուրեմն մոտավորապես 1328 թ. պետք է ծնված լիներ: Այդ դեպքում 1347 թ. կլիներ 19 տարեկան: Չնայած 19 տարեկանը դեռևս պատանեկության տարիք է, սակայն քիչ հավանական ենք համարում, որ նույն թվականին պատանի լիներ նաև իրենից ավագ եղբայր Ստեփանոսը:

Իսկ եթե եպիսկոպոսության 30 տարեկանը համապատասխանեցնենք 1362 թ.-ին, այդ դեպքում Գրիգորը կարող էր ծնված լինել մոտավորապես 1332 թ., 1347 թ. էլ կլիներ 15 տարեկան պատանի: Նույն թվականին պատանի կարող էր լինել նաև իրենից ավագ Ստեփանոսը: Այսպիսով, Գրիգորի տարիքի վերաբերյալ մեր ունեցած տեղեկությունների և եպիսկոպոսության նվազագույն տարիքի համադրման արդյունքում, կարող ենք Գրիգորի ձեռնագրության առավել հավանական թվական համարել 1362 թ.:

Անդրադառնալով ևս մի կարևոր հանգամանքի: Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագրի հիշատակարանում, ինչպես նշեցինք, Ավետիսը փաստում է, որ Նատերը կնոջ և նորընծա եպիսկոպոս Գրիգորի հետ գտնվում է Բաբերդում: Նատերի՝ 1358 թ. Բաբերդում գտնվելու փաստի վրա ուշադրություն է դարձրել Լևոն Խաչիկյանը՝ կարծելով, որ դա գուցե Ավետիսի թույլ տված շփոթմունքի արդյունք է: Վկայակոչելով Նատեր գրչի՝ 1359 թ. Սուրխաթում ընդօրինակած Տոնապատճառի հիշատակարանը՝ նա ենթադրում է, որ դժվար թե նախորդ տարի Բաբերդում եղած լիներ. «Հազիվ թե ծերունի գրիչը իր կյանքի մայրամուտին հանձն առներ այդքան երկար ու դժվարին ծովային ճամփորդություն՝ Ղրիմից գնալով Բաբերդ և կրկին այնտեղից վերադառնալով իր բնակավայրը՝ Սուրխաթ»²⁵: Կարծում ենք՝ այստեղ կասկածի տակ պետք է դնել ոչ թե Նատերի՝ Բաբերդում գտնվելու փաստը, այլ այն, որ դա 1358 թվականին էր: Խաչիկյանի իրավացի դիտարկմանը կարելի է հավելել նաև Նատերի հենց 1358 թ. Սուրխաթում ընդօրինակած

²³ http://www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=6&indexId=4&dt=FR_HY&query=%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%AB:

²⁴ Ժ. Դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, էջ 452 ծնք.:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 436 ծնք.:

Տարեգիրքը (Անկիր, 156)²⁶: Վերջինիս գրչության հիշատակարանը փաստում է, որ 1358 թ. գրիչը Ղրիմում էր գտնվում. «Արդ, գրեցաւ ի թվականութեանս Հայոց Պէ. (1358), ձեռամբ մեղսամակարդ եւ անիմաստ գրչի՝ Նատեր մեղապարտի... ԶԲուրաստան գրեցաւ յաշխարհս Հոնաց, եւ ի քաղաքն Ղրիմ»²⁷:

Ի դեպ, երբ ուշադրություն ենք դարձնում Նատերի 1358-1359 թթ. գրած հիշատակարաններին, նկատում ենք, որ դրանցում նա որևէ ակնարկ չի անում որդու ձեռնագրության մասին: Կարծում ենք՝ հագիվ թե այդ կարևոր իրադարձությունը, որը տոնական առիթ էր հատկապես ձեռնագրվողի ընտանիքի համար, Նատերը չհիշատակեր իր ձեռագրերում, ինչպես օրինակ դա անում է Ավետիսը: Ընդ որում, եթե ընդունենք, որ գուցե 1358 թ. հիշատակարանները գրելիս Գրիգոր որդին դեռևս չէր ձեռնագրվել, ապա նույնը, իհարկե, չենք կարող ասել 1359 թ. գրված հիշատակարանի վերաբերյալ: Այս և վերը քննված մի շարք հանգամանքներ մեզ թույլ են տալիս շատ քիչ հավանական համարել, որ Գրիգորը ձեռնագրվել է 1358 թ.:

Երբ Նատերի ընտանիքի՝ արդեն հայտնի կենսագրական փաստերը փորձում ենք համադրել 1358 թ. Գրիգորի ձեռնագրության հետ, մի շարք հակասություններ և անհամապատասխանություններ են առաջանում: Ընդ որում, բոլոր հակասությունները կապվում են ոչ թե այս կամ այն իրադարձության, այլ՝ 1358 թվականի հետ: Ըստ այդմ՝ կարելի է ենթադրել, որ խնդիրը Թիֆլիսի շնորհ 34 ձեռագրի թվականի հետ է կապված: Ուստի անդրադառնանք այդ ձեռագրի հիշատակարաններին՝ ձեռագրագիտական քննության միջոցով փորձելով բացել թնշուկը²⁸:

Ձեռագիրը պարունակում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան»-ը (1ա-150ա), այնուհետև գրչի ընդարձակ հիշատակարանն է (150բ-151բ), որից հետո՝ 152ա էջից սկսած Նարեկացու ներբողների ընդօրինակությունը²⁹:

Քննվող ձեռագրում ընդարձակ հիշատակարանի դիրքը որոշակի հարցեր է առաջացնում: Իհարկե տարբեր ձեռագրերում հիշատակարանների քանակը տարբեր է: Գրչի նախընտրությամբ, գուցե ստացողի պատվերով, նախօրինակ ձեռագրի նմանությամբ և այլ գործոններով պայմանավորված՝ ձեռագրի ամենատարբեր դիրքերում գրիչը կարող է փոքր հիշատակարաններ կամ հիշատակագրություններ թողնել՝ գրելով ընդօրինակվող նյութի յուրաքանչյուր միավորից հետո, լուսանցներում և այլն: Գրիչը նույն ազատությունը չունի «Փառք»-ով

²⁶ Բարգևն աթոռակից կաթողիկոս, Յուզակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, Հ^մ 156, էջ 771-778:

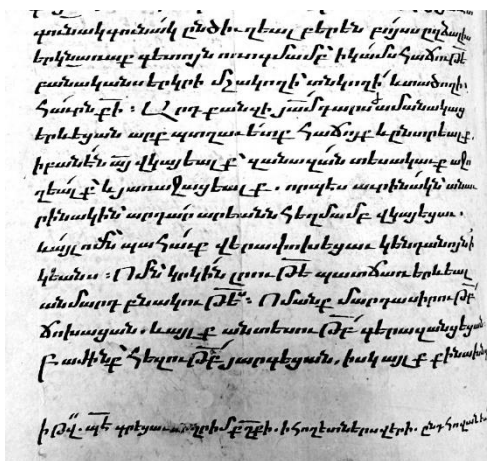
²⁷ Նույն տեղում, էջ 775-776:

²⁸ Ձեռագրագիտական տարբեր հարցերում խորհուրդների համար շնորհակալություն եմ հայտնում Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Անի Առաքելյանին:

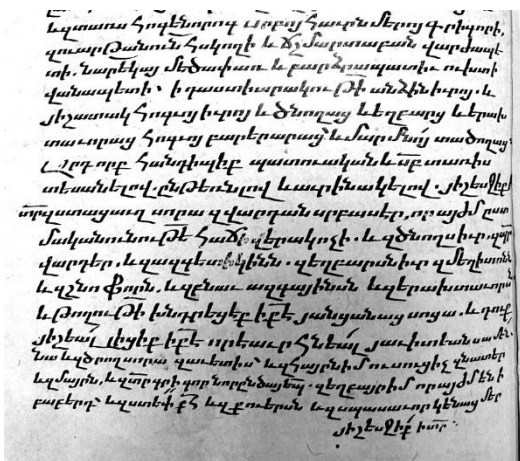
²⁹ Ձեռագրի մասին տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, աշխ.՝ Պ. Խաչատրյանի և Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1985, էջ 130-131:

հիշատակարան գրելիս: «Ընդարձակ հիշատակարանները հայերեն ձեռագրերում սովորաբար գրվել են վերջնամասում՝ հաջորդելով ընդօրինակված բնագրին»³⁰:

Թիֆլիսի ձեռագրում ընդարձակ կամ «Փառք»-ով հիշատակարանից զատ կան նաև մի քանի փոքրածավալ հիշատակարաններ՝ ստացողի մասին տեղեկություններով: Իսկ մեր խնդրո առարկա 1358 թ. արտահայտող հիշատակարանը գրված է նույն «Փառք»-ով հիշատակարանի էջերի ստորին լուսանցներում, առանձին շարագրանքով (նկ. 1). «Ի թվին Պէ. (1358) գրեցաւ ի Ղրիմ քաղաքի, ի Հողեաներս վերի, ընդ հովանեաւ Սուրբ խորանացս՝ Սրբոյն Սարգսի եւ այլ սրբոցս. խան Պերտին էր» (թթ. 150բ-151ա):

Նկ. 1. Թիֆլիսի Հ^{մբ} 34, 150բ

Նկ. 2. Թիֆլիսի Հ^{մբ} 34, 151բ

Ինչպես երևում է, հիշատակարանի Պէ թվականը գրված է նույն գրչի ձեռքով, հետագայի լրացնողի կամ այլ ձեռք չէ, սակայն «Փառք»-ով հիշատակարանի համեմատ գրված է մանրատառ և պակաս սահունությունով: Տպավորություն է, թե լրացված է:

Ուշագրություն դարձնենք ընդարձակ հիշատակարանի վերջին հատվածին (նկ. 2):

Հետաքրքրական է, որ Ավետիս գրիչը իր և ընտանիքի մասին տեղեկությունները՝ Գրիգոր եղբոր՝ նորընծա եպիսկոպոս լինելու և ծնողների հետ Բաբերդում գտնվելու մասին, մանրատառ գրով շարագրել է ընդարձակ հիշատակարանի վերջում: Գիրը, ի դեպ, նմանվում է վերը հիշատակված 150բ-1ա ստորին լուսանցներում գրված հիշատակարանի գրին: Տողերն անհամաչափ և թեք են, տառաչափերն ակնհայտ փոքր են հիշատակարանի տառերի չափից: Այդ

³⁰ Խ. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 2019, էջ 62:

ականառու տարբերությունը մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ Ավետիս գրիչը այդ վերջին չորս տողը, ինչպես նաև 150թ-1ա ստորին լուսանցում գրված հիշատակարանը գրչությունից հետո է ավելացրել: Տպավորություն է ստեղծվում, որ գրիչն արդեն ավարտված հիշատակարանի վերջից լրացում է արել՝ ավելի մանրատառ գրով փորձելով տեղավորել իր և ընտանիքի մասին տեղեկությունները: Իսկ ի՞նչ նպատակով կարող էր դա անել:

Խնդիրը հնարավորինս պարզեցնելու նպատակով վերադառնանք Թիֆլիսի Հ^{մր} 34 ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանի դիրքին: Ընդհանրապես գրիչները, «Փառք»-ով հիշատակարան գրելով, ըստ էության «ազդարարում են» նաև աշխատանքի ավարտի մասին. «Փառքը» ավետում է ձեռագրի ավարտը»³¹: Թիֆլիսի Հ^{մր} 34 ձեռագրի հիշատակարանը գրված է ոչ թե ձեռագրի վերջում, այլ Մատյանից հետո: Հիշատակարանի նման անկանոն դիրքն արդեն ենթադրել է տալիս, որ գրիչը սկզբնապես միայն Մատյանի ընդօրինակման պատվեր է ստացել՝ այն ամփոփելով ընդարձակ հիշատակարանով: Հետագայում գուցե իր ցանկությունմբ կամ ստացողի պատվերով ցանկացել է նոր նյութեր ևս ընդօրինակել՝ հիշատակարանում լրացումներ կատարելով:

Այստեղ կարծում ենք տեղին է ուշադրություն հրավիրել հիշատակարանում մի բառի գործածության վրա. «Ստացաւ եւ զտառս հոգեհորոց սրբոյ հաւրն մերոյ Գրիգորի՝ զուարթանուն հսկողի եւ ճշմարտաբան վարժապետի...» (թ. 151բ): Հիշատակագիրը ձեռագիրը «հոգեհորոց տառ» է անվանում. կարծում ենք՝ «հոգեհորոց» բառով գրիչը հենց Մատյանն է բնութագրում:

Ուշագրավ է, որ ընդարձակ հիշատակարանում գրված չէ ո՛չ ձեռագրի գրչության թվականը, ո՛չ Ավետիս գրչի անունը. վերջիններս լրացված հատվածներում են: Ստացվում է՝ այդ հիշատակարանային լրացումների կարիքը, ըստ էության, կար: Հաշվի առնելով թվական պարունակող և ընդարձակ հիշատակարանի վերջում լրացված հատվածի գրերի նմանությունը՝ ենթադրում ենք, որ երկուսն էլ գրիչը միաժամանակ է արել. գրչի մասին բացակայող տվյալը ավելացրել է վերջում՝ իր մասին տեղեկությունը լրացնելով ընտանեկան կարևոր գրվագի հիշատակումով, գրչության թվականն էլ՝ 150թ ստորին լուսանցում:

Բացի այդ, 1358 թվականը և Գրիգորի եպիսկոպոսության մասին ակնարկը նույն նախադասության և ոչ էլ նույն շարադրանքի մեջ չեն: Կարծում ենք՝ 1358 թ. պետք է ընկալել իբրև ձեռագրի, գուցե միայն Մատյանի ընդօրինակության թվական, որը գրիչը կարող էր լրացնել օրինակ 1362 թ. ձեռագրի ընդօրինակությունը շարունակելիս կամ հիշատակարանային վերջին լրացումները կատարե-

³¹ Ա. Մաքևոսյան, «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա. Մաքևոսյան, Աշխատություններ, Պատմաբանասիրական և ձեռագրագիտական ուսումնասիրություններ, կազմ. և խմբ.՝ Կարեն Մաթևոսյան, Երևան, 2022, էջ 110:

լիս: Նկատի ունենալով, որ հիշատակարանային լրացման մեջ Ավետիսը Գրիգորին «նորընծայ եպիսկոպոս» է անվանում, ենթադրվում է, որ Ավետիսն այն գրել է 1362 թ.՝ ձեռնադրության նույն թվականին կամ մեկ տարի անց:

Եթե մեր ենթադրության համաձայն Ավետիսը ձեռագիրը երկու նվագով է գրել, մեծ հավանականությամբ հիշատակարան է գրել նաև ձեռագրի վերջում, որտեղ գուցե նշել է «երկրորդ» գրչության թվականը: Ձեռագիրը վերջից թերի է՝ ընկած թերթերով, և վերջին հիշատակարանի առկայությունը, ցավոք, ստուգել չենք կարող:

Հնարավոր է նաև մեկ այլ տարբերակ. 1358 թ. Ավետիսն ընդօրինակել է Մատյանը, այնուհետև 1362 թ. ստացող է հայտնվել, նյութի ընդօրինակությունը ամփոփել է ընդարձակ հիշատակարանով, այնուհետև գուցե նաև ստացողի խնդրանքով է շարունակել ընդօրինակել նաև Նարեկացու այլ նյութեր:

Նվ վերջապես, եթե նույնիսկ ձեռագրի ամբողջ նյութը ընդօրինակվել է 1358 թ., չի բացառվում, որ ինչ-որ պատճառով աշխատանքը ընդմիջվել է, ձեռագիրը շարունակել է մնալ գրչի ձեռքի տակ, և նա հնարավորություն է ունեցել 1362 թ. հիշատակարանային լրացումներ կատարել այնտեղ:

Ի վերջո, ենթադրությունները կարող են տարբեր լինել, որոնք մենք անում ենք եղած սակավ փաստերի հիման վրա: Բայց մի բան հստակ է. «Փառք»-ով հիշատակարանի վերջում շարադրված գրչի ընտանեկան կարևոր գրվագը մեզ թույլ է տալիս ձեռագրի եթե ոչ մի մասի, ապա գոնե հիշատակարանի մի մասի գրչության թվականը որոշել: Կարծում ենք՝ ձեռագիրը երկու տարբեր թվականների արդյունք է՝ 1358 թ. և 1362 թ., որոնցից վերջինը վերաբերում է առնվազն հիշատակարանային լրացումներին:

Այսպիսով, Նատեր գրչի ընտանիքին վերաբերող մեր ունեցած մի շարք փաստերի համադրման և Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագրի ձեռագրագիտական քննության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ Նատերի որդի Գրիգորի՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրության, հետևաբար նաև Նատերի՝ հայրենի Բաբերդ վերադառնալու առավել հավանական թվականը 1362 թ. է:

GOHAR CHATYAN

AN ATTEMPT TO CLARIFY AN IMPORTANT
FAMILY EPISODE
OF THE FAMOUS CRIMEAN SCRIBE NATER

Keywords: Crimea, scribe, manuscript, colophon, Baberd, family, date, biography.

One of the most important figures of the Armenian manuscript centre in Crimea was the famous scribe Nater, along with his family. Nater was already an experienced scribe when he migrated with his family from the Armenian province of Baberd to the Crimean city of Surkhat in the early 1340s. There, he continued his activities, teaching the art of writing to his sons and grandchildren as well.

Many colophons of manuscripts copied by the members of this family and containing details pertaining to them have come down to us. The article examines an important event in the history of Nater's family, the episcopal ordination of the scribe's youngest son Grigor, and attempts to clarify its date. It is concluded that the ordination did not take place in 1358, as previously supposed, but rather in 1362.

The establishment of such chronological details not only assists in defining the biography of a particular individual, but also allows us to better reconstruct the history of an entire milieu: in this case dates, places and many other circumstances relating to Armenian manuscript copying in Crimea.

ГОАР ЧАТЯН

ПОПЫТКА УТОЧНЕНИЯ ВАЖНОГО
ЭПИЗОДА В СЕМЬЕ
ИЗВЕСТНОГО КРЫМСКОГО ПИСЦА НАТЕРА

Ключевые слова: Крым, писец, рукопись, колофон, Баберд, семья, дата, биография.

Одним из важнейших действующих лиц армянского центра книгописания в Крыму был известный писец Натер со своей семьей.

Натер уже опытным писцом, в начале 40-е гг. XIV века вместе со своей семьей мигрирует из армянской провинции Баберд в крымский город Сурхат. Там он продолжает свою многогранную деятельность, обучая рукописному ис-

кусству своих сыновей и внуков. Сохранилось множество колофонов рукописей, переписанных членами этой семьи, содержащие подробности их биографий.

В статье рассмотрено важное для семьи событие – рукоположение младшего сына Натера, Григора, в епископы. Выясняется, что рукоположение имело место не в 1358 г., как предполагалось ранее, а скорее в 1362 г.

Подобные поправки очень важны не только для установления биографических деталей, но и часто способствуют уточнению даты, места и других обстоятельств копирования рукописей.